

ՎԱՀԱՆ Հ. ՄԵԼԻՔՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

v_melikyan@mail.ru

**ԱՆԿԱԽ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ
ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԱԿՏԻՎԱՑՈՒՄԸ ԲՐԵՍ-ԼԻՏՈՎՍԿԻ
ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ***

Բանալի բառեր՝ Բրեստ Լիտովսկ, Սեյմ, Ս. Սապախ-Գյուլյան, Ա. Չխենկելի, Արկումեդ, Ն. Ժորդանիա, Գերմանա:

Ներածություն

1918 թ. հունվարին բոլշևիկների կողմից Համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովի ցրումից հետո Անդրկովկասը Ռուսաստանի հետ կապող միակ իրական գործոնը շարունակում էր մնալ պատերազմի և խաղաղության հարցը:

Անդրկովկասյան Սեյմի թուրքամետ քաղաքական կողմնորոշման համատեքստում թուրքական արշավանքի, Կարսի հանձնման ու Տրապիզոնի անպտուղ, իսկ հայության համար աղետաբեր բանակցությունների պայմաններում այդ կապն էլ խզվեց:

Աշխարհաքաղաքական զարգացումները տարածաշրջանում և Անդրկովկասյան իշխանությունների նոր ռազմավարությունը

* Ներկայացվել է 12. V.2022թ., գրախոսվել է 10.VI. 2022թ., ընդունվել է տպագրության 22.VI. 2022 թ.:

Հայտնի է, որ Գերմանիայի հետ Ռուսաստանի բոլշևիկյան ղեկավարությունը Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը կնքեց հարկադրաբար և զիջեց շուրջ մեկ միլիոն քառակուսի կիլոմետր տարածք՝ գլխավոր խնդիրը՝ իր իշխանությունը պահպանելու նպատակով:

Ստեղծված պայմաններում Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի կնքումից հետո անդրկովկասյան կառավարությունը փորձեց իր շահերը պաշտպանել Թուրքիայի հետ ուղիղ բանակցությունների և ռազմական դիմադրության ճանապարհով: Զ. Ավալովի արտահայտությամբ «անդրկովկասյան դեմոկրատիան դուրս եկավ «թուրքական իմպերիալիզմի դեմ»¹, ինչը խիստ վնասակար հետևանքներ ունեցավ հայկական կողմի համար:

Խորհրդա-գերմանական մերձեցման պայմաններում Անգլիան ակտիվացրեց գերմանա-թուրքական հակաբրիտանական ճակատի դեմ պայքարը:

Այդ կապակցությամբ ուշագրավ լրացնող նյութ է փոխանցում բրիտանացի գեներալ-մայոր Լիոնել Դենստերվիլն իր հուշերում: Խոսքը վերաբերում է 1918 թ. հունվարից սկսած տարածաշրջանում Մեծ Բրիտանիայի ակտիվացող դերակատարությանը, ինչն ուղղակիորեն բխվում էր գերմանա-թուրքական շահերին:

Լ. Դենստերվիլի համառոտ աշխարհաքաղաքական վերլուծությունը հանգում է հետևյալին: Համաշխարհային տիրապետության հասնելու Գերմանիայի նախապատերազմյան պլանը նախատեսում էր Փոքր Ասիայի գրավումը և Ասիայում խորացումը՝ Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղու կա-

¹ Տե՛ս Авалов 1924, 27:

ռուցման միջոցով: Երբ 1917 թ. մարտին անգլիացիների կողմից Բաղդադը գրավվեց և պարզ դարձավ, որ թուրքերն այն հետ չեն նվաճի, գերմանացիներն Ասիայում խորանալու ծրագիրը ձևափոխեցին և ընտրեցին Բեռլին-Բաքու-Բուխարա ուղին: «Այստեղից էլ,- գրում է Դենստերվիլը,-Անդրկովկասը, Բաքուն և Կասպից ծովը պետք է նկատելի դեր խաղային, ուստի և ինձ հանձնարարվեց կանխել այդ շրջաններում գերմանացիների ու թուրքերի հայտնվելը»²: Նկարագրելով Կովկասյան ռազմաճակատի քայքայման գործընթացը և «հայերի հայրենիքում» Էրզրումից սկսած հայկական ուժերի դիմադրությունը, նա ընդգծում է, որ գլխավոր օպերացիաների տարածքից (Բաղդադից-Բաքու՝ 800 մղոն), ռազմական գործողությունների թատերաբեմի տեղափոխումը հնարավորություն չէր տալիս այնտեղ մեծաքանակ ուժեր ուղարկել³:

Ըստ Դենստերվիլի միակ հնարավոր և նպատակահարմար պլանն անգլիական առաքելությանը Թիֆլիս ուղարկելն էր: Դրա նպատակն առաջմ քայքայված ռուսական, հայկական և վրացական զորամասերի վերակազմավորումն ու թուրքական ներխուժման դեմ ռազմաճակատի վերականգնումն էր: «Այդ գայթակղիչ ու պրակտիկ գործուղման պատիվը,- նշում է գեներալը,- հանձնարարվեց ինձ և ես 1918 թ. հունվարին Բաղդադից ուղևորվեցի գլխադասային ջոկատով»⁴:

Սակայն այդ ջոկատը, ինչպես հայտնի է, Թիֆլիս չի հասնում: Պատճառը Գերմանիայի ակտիվությունն էր և

² Денстервиль 1925, 2.

³ См'у Денстервиль 1925, 2:

⁴ Денстервиль 1925, 3.

վրաց-գերմանական մերձեցումը: Հասկանալի է, որ այդ գործընթացին աջակցում էր Օսմանյան կայսրությունը հանձին թուրքական արշավանքի: Թուրքական նպատակների վերաբերյալ Լ. Դենստերվիլի գնահատականը դիպուկ է. «հաղթանակները հասած սալորի պես ընկնում էին թուրքերի բերանը,- նշում է նա,- բացի այդ թուրքերը վերջապես կարող էին իրենց ատելությունը ցուցաբերել հայերի նկատմամբ և օգտվել մեծ քաղաքների թալանի հեռանկարից»⁵:

Լ. Դենստերվիլի գրքի ռուսերեն հրատարակության առաջաբանի հեղինակ բոլշևիկ Պողոս Մակինցյանը, իհարկե, բոլշևիկյան տեսանկյանից և այն էլ 1925 թ. նկատում էր, որ անգլիական գեներալի նպատակն իր տիրապետության հաստատումն էր Անդրկովկասում, Հյուսիսային Կովկասում և Թուրքեստանում, այսինքն՝ Կասպից ծովի, Բաքվի նավթի ու թուրքեստանյան բամբակի նվաճումը: «Այդ ազահ գազանը,- գրում է Պ. Մակինցյանը,- նույնիսկ խոստովանում է, որ գնալով Բաքվի ինտերվենցիային, նա իրականում ներխուժեց արկածախնդրության մեջ, բայց նավթն իր իսկ արտահայտությամբ արժե, որպեսզի գնաս արկածախնդրության»⁶:

Տարածաշրջանում Անգլիայի ակտիվացմանն է նվիրված նաև Մ. Քեմալի «Նոր Թուրքիայի ուղին» գրքի համար Վ. Գուրկո-Կրյաժինի 1929 թ. գրած առաջաբանը⁷: Վերջինս տարածաշրջանային գործընթացների մեջ Անգլիայի միջատությունը բաժանում է երկու փուլի և բացատրում հետևյալ գործոններով: Դրանցից առաջինը Փետրվարյան հեղափո-

⁵ Денстервиль 1925, 3.

⁶ Денстервиль 1925, 1-2:

⁷ Ст' u Кемаль 1929, 2-3:

խությունն էր, որն անգլիացիներին հնարավորություն տվեց չեղարկելու սևծովյան նեղուցների նկատմամբ ռուսական ոտնձգությունները:

Իրոք, Վ. Գուրկո-Կրյաժինի դիտարկմամբ տեղի ունեցավ Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարներ՝ սկզբում Միլյուկովի, ապա և Տերեշչենկոյի մեկուսացումն Արևելյան հարցի քննարկումից: Մերձավոր Արևելքում ռուսական էքսպանսիան փաստորեն դադարեցվեց, ինչը և անգլիացիների գործողությունների ճանապարհի հարթեց: Ժամանակավորապես նրանք սահմանափակվում էին միայն Արևմտյան Հայաստանում գրավված արևելյան վիլայեթներով (Էրզրում-Տրապիզոն-Վան), որոնք նեղուցների համեմատ առայժմ կրում էին երկրորդական բնույթ, իսկ ավելի ուշ՝ Անգլիայի համար ստացան ավելի նշանակալից դերակատարություն:

Մերձավոր Արևելքում Անգլիայի ակտիվացման երկրորդ փուլը կապվում էր նույն 1917 թ. ընթացքում Օսմանյան կայսրության ռազմա-քաղաքական և տնտեսական թուլացման հետ:

Երրորդ գործոնն էլ առաջին աշխարհամարտի երկրորդ կեսին Անգլիայի աննախադեպ ռազմական հզորացումն էր և այդպիսով Անտանտի իր դաշնակիցների համեմատ տեսակարար կշռի աճը: Փաստորեն, ռուսական Կովկասյան և Պարսկական ռազմաճակատների վերացումը և Մերձավոր Արևելքում խորհրդային իշխանության կողմից իմպերալիստական նկրտումներից հրաժարվելը բացեցին անգլիացիների ճանապարհը: Ցարական արտաքին գործերի նախարար Ն. Պոկրովսկու գնահատմամբ «Անգլիան հաշտության բա-

նակցությունների նախօրեին իր համար ստեղծեց պատե-րազմի աշխարհագրական քարտեզի շահավետ իրավիճակ»⁸:

Թուրքիայի դեմ Անգլիայի անջատ պատերազմը պետք է ավարտվեր Անգլիայի հետ միակողմանի զինադադարի կնքումով: Որպեսզի ճիշտ գնահատվեն 1918-1919 թթ. Անգլիայի քաղաքականության բնույթն ու մասշտաբը չպետք է ելնել անգլիացիների սահմանափակ հետաքրքրություններից միայն նեղուցների, Անատոլիայի, այն է՝ Թուրքիայի նեղ, տեղային իրավիճակից: Այդ քաղաքականության արմատներն ավելի խորն էին: Դրանք բազմաթիվ թելերով կապված էին Անդրկովկասի, Թուրքեստանի, Պարսկաստանի, Աֆղանստանի, Հնդկաստանի, իսկ ամենից շատ՝ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Չախողումից խուսափելու համար անգլիացիներին անհրաժեշտ էր քանդել հակաբրիտանական ճակատը և այն տրոհել առանձին, չկապակցված օղակների: Այստեղից էլ բխում էր 1918-1919 թթ. անգլիական ինտերվենցիան Բաքու և Անդրկասպյան տարածաշրջան ու նրա ագրեսիվ քաղաքականությունը նախ Պարսկաստանում, ապա և Թուրքիայում⁹:

Իրենց ինտերվենցիան արդարացնելու համար անգլիացիներն առիթի կարիք ունեին, որը շարունակվող պատերազմի պայմաններում պետք է կրեր քաղաքակ-ռազմավարական բնույթ: Այդպիսի առիթ գտնվեց՝ դա գերմանա-թուրքական վտանգն էր, որն իրենց կարծիքով հայտնվեց 1918 թ. սկզբին: Գուրկո-Կրյաժինն իրավամբ չի անտեսում նաև երիտթուրքե-

⁸ Տե՛ս Записки министра иностранных дел, Н. Покрошского (переписки Трюмера) от 21/II 1917 г.), ըստ Кемаль 1929, 3:

⁹ Տե՛ս Кемаль 1929, 4-6:

րի «մանիակային» պանթյուրքիստական մոլուցքը, մասնավորապես Էնվերի պլանը, որն ամբողջ Անդրկովկասը (Բացի Բաքվից) փաստորեն գրավելուց հետո երազում էր առաջանալ Աստրախան, այնտեղից էլ կազակական տափաստանների վրայով՝ Միջին Ասիա և Թուրքիայի գերակայության տակ միավորել «Ասիայի թուրքական ժողովուրդներին»¹⁰: «Անգլիացիներին թողնենք արաբների թշվառ անապատը,- հեզնում էր Խալիլ փաշան,- և գնանք Թուրքեստան ես այնտեղ իմ փոքրիկ Չինգիզի (նրա ավագ որդին) համար կստեղծեմ կայսրություն»¹¹:

Ի դեպ, 1918 թ. մարտյան մուսավաթական խռովության ձախողումից հետո արդեն Թուրքիան էր հետևողական կերպով ձգտում էր ամեն կերպ գրավել Բաքուն: Անդրկովկասում գերմանական ու անգլիական ակտիվ ներգրավվածության և թուրքական ծրագրերի մասին էր վկայում Բաքվի կոմունայի ղեկավարության մտահոգությունը: 1918 թ. մայիսի վերջին ս.-դ. մենշևիկ-ինտրենացիոնալիստ Արամայիս Երզնկյանի հետ ունեցած ռադիոկապի ընթացքում կոմունայի ռազմական կոմիսար և Ստ. Շահումյանի աջ թևը հանդիսացող Գ. Ղորղանյանը հայտնում էր. «Անդրկովկասը վերածված է անգլիական և գերմանական իմպերալիզմի պայքարի ասպարեզի: Այդ սպառնում է նրա կործանմանը: Մենք ամեն կերպ արգելք ենք հանդիսանում անգլիացիների մուտք գործելուն, իսկ մենշևիկներն ու դաշնակցականները, ընդհակառակը, թույլ են տալիս թուրքերին ու գերմանացիներին մուտք գործելու Անդրկովկաս: Համաձայն մեր ստացած տեղեկությունների,

¹⁰ Кемаль 1929, 4-6.

¹¹ Кемаль 1929, 4-6.

անգլիացիք սպառնում են թուրք-գերմանական զորքերի Անդրկովկաս խուժման ժամանակ իրենց զորքերը շարժել Պարսկաստանից դեպի Անդրկովկաս»¹²:

Անդրկովկասյան անկախ պետությունների առաջացման գաղափարի ակտիվացումը

Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի և Տրապիզոնի բանակցությունների վերաբերյալ հայ և արտասահմանյան պատմագիտությունը պատկառելի ժառանգություն է թողել ուստի հարկ չկա կրկին մանրամասնելու այդ գործընթացների ժամանակացույցն ու հետևանքները:

Կանգ կառնենք միայն մի շարք քաղաքական գնահատականների վրա, որոնք լիարժեքորեն արտացոլում են ժամանակի քաղաքական զարգացումները, ինչպես նաև ուղղակիորեն կապվում են թե՛ Անդրկովկասի և թե՛ ապագա ազգային անկախ պետությունների առաջացման հիմնահարցի հետ: Պետրոգրադում 1918 թ. հունվարի 21 (փետրվարի 3)-ին կայացավ Բրեստի բանակցություններում ռուս-թուրքական պատվիրակությունների նիստը: Ուշագրավ է այդ նիստում թուրքական պատվիրակության նախագահ Հակկի փաշայի հարցադրումն ուղղված Տրոցկուն: «Մինչ այժմ մենք գիտեինք,- նշում էր նա,- թե Կովկասը Ռուսաստանին է պատկանում: Եթե մենք կովկասյան կառավարությունը անկախ ճանաչեինք, այն ժամանակ ոչ մի իմաստ չէր ունենա այն հայտարարությունը, որ մենք այստեղ տաճիկ պատգամավորության անունից ներկայացրինք պ. Տրոցկուն, որովհետև այդ հայտարարության մեջ մենք խնդրում ենք ռուս կառավարությունից կատարել իր պարտքը, բայց եթե Տրոցկին ուզում

¹² «Հորիզոն» (Թիֆլիս) 24 մայիսի, թիվ 97, 1918:

է ասել, թե Կովկասում է մի անկախ կառավարություն, որ չի հպատակվում ռուս կառավարությանը, այդ դեպքում մի նոր դրություն կստացվի, որի առթիվ մենք դեռ պիտի մտածենք»¹³:

Թուրքական հերթական շանտաժին հետևում է Տրոցկու արդարացումը՝ «հայկական երկրամասերից ռուսական զորքերը հեռացնելու» վերաբերյալ: Նա հայտարարում է. «Ինչպես մենք արդեն դուրս ենք հանում մեր զորքերը Պարսկաստանից, այնպես էլ դուրս կհանենք Հայաստանից և այդ արդեն սկսվել է»¹⁴:

«Աշխատավոր» թերթը «Բրեստի դավաճանության» կապակցությամբ հրապարակում է սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կոչը, որտեղ պաշտպանելով Անդրկովկասի մահմեդական ազգաբնակչության, վրացիների և հայերի շահերը և ելնելով էսեռական կուսակցության հակախորհրդային ու հակաբոլշևիկյան քաղաքականությունից, ընդգծվում էր, որ «եթե խորտակվի Ռուսաստանը՝ կը խորտակվի նաեւ նրա թանկագին գոհար Կովկասը»¹⁵: Խորհրդային պետական գործիչ Վ. Վորովսկին իր իսկ արտահայտությամբ որպես «Գերմանական Բրեստի» գործարք-հաշտության հնարավոր հետևանք էր տեսնում Ռուսաստանի տնտեսական բազմակողմանի շահագործումը¹⁶: Ռուսական ազգային, պետական շահերը դավաճանելու մասին է նաև գեներալ Ա. Դենիկինի տված գնահատականը. «Թաթարական լծից հետո (նկատի ունի մոնղոլներին – Վ.Մ.),

¹³ «Արև» (Բաքու), 3 փետրվարի, թիվ 26, 1918:

¹⁴ «Արև» (Բաքու), 3 փետրվարի, թիվ 26, 1918:

¹⁵ «Աշխատավոր» (Թիֆլիս), 25 մարտի, թիվ 31, 1918:

¹⁶ Воровский 1933, 375-376:

ռուսական պատմության մեջ երկրի ներկայացուցիչները, իբրև որպիսիք մեծագույն անկման շրջանում հետևողականորեն հանդես եկան պարոնայք Իոֆֆեն, Բրոնշտեյնը (Տրոցկի – Վ.Մ.) և Բրիլլիանտը (Սոկոլնիկով), չենթարկվեցին առավել նվաստացման քան Բրեստ-Լիտովսկի խորհրդակցության ժամանակ: Երբևիցե պետության կենսական շահերին նրա «լիազոր դեսպանները» չեն վերաբերվել նման կոպտագույն բռնությամբ և քամահրանքով, ինչպես այն դեմքերը, որոնք այժմ խոսում են ռուս ժողովրդի անունից»¹⁷:

Արդեն սկսված թուրքական արշավանքի օրերին, ՀՅԴ «Молот» («Մուրճ») թերթն իր առաջնորդողում հույս էր հայտնում, որ «ինչպես Անդրկովկասի ժողովուրդները, այնպես էլ Թուրքիայի բնակչությունը խոր հուզմունքով հայացք են հանել Տրապիզոնին, որտեղ պետք է լուծվեն խաղաղության և պատերազմի հարցերը»¹⁸:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի առջև իր կարծիքով նոր հեռանկարներ էր ուրվագծում նախկին ռազմական մինիստր Էսեռ Դ. Դոնսկոյը: Մարտի 7 (20)-ին նա Ե. Գեգեչկորուն Պետրոգրադից գրում էր, որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի «վավերացումը առաջացրել է սուր բողոք. Բաթումի, Կարսի հանձնումը վրդովեցրել է իրենց իսկ՝ բոլշևիկներին: Ազդեցիկ ժողովրդական կոմիսարները ոչ հրապարակայնորեն ցանկություն էին հայտնում Կովկասի անջատման, հաշտությունը չճանաչելու, դիմադրության կազմակերպման, անգամ թուրքերի հետ անջատ, ավելի շահավետ հաշտություն կնքելու վերաբերյալ: Հնարավոր է՝ ֆինանսական պետական

¹⁷ Деникин 1991, 112.

¹⁸ “Молот” (Тифлис), 25 февраля, N 40, 1918.

աջակցություն առանց բոլշևիկյան իշխանության ուլտիմատիվ ճանաչման»¹⁹:

Ավելի անհավանական ու ինչ-որ առումով սադրիչ բնույթ էր կրում ժողովրդի ներկայացուցիչ Ս. Իոֆֆեյի հայտարարությունը: Թուրքերի դեմ պայքարելու հարցում օգնություն ակնկալող Անդրկովկասին նա առաջարկում էր ճանաչել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը հայտնելով, որ եթե դրանից հետո «թուրքերը նորից առաջ շարժվեն ու անցնեն պայմանական սահմանները, ապա ԺԿԽ-ը կանգ չի առնի Թուրքիային համապատասխան նոտա առաջադրելու հարցում»²⁰:

Ինչ վերաբերում էր թուրքական կողմին, ապա վերջինիս վերաբերմունքը մասամբ արտահայտում էր գերմանական լրագրողին հարցազրույց տված Օսմանյան կայսրության խորհրդարանի նախագահի տեղակալ Հուսեյն Ջավիդ բեյը. «Այս հաշտությունը,- ասում էր նա,- Թուրքիայի առջև բացում է նոր հորիզոններ: Երկուսուկես դար Թուրքիան ցարիզմի իմպերալիստական ագահության զոհ ու պատառն էր: Ռուսաստանն ուզում էր ձգմել մեզ, որպեսզի խլի նեղուցները, որը նույնն է, թե մեր կյանքը խլեր: Այդ պայմաններում մեր հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ խիստ լարված էին: Ցարիզմի անկումով և *ուկրաինական պետության ստեղծումով Թուրքիան ձերբազատվեց հավերժ սպառնալիքից: Այստեղևտ մեզ ոչինչ չի խանգարում Ռուսաստանի հետ բարեկամություն անել* (ընդգծումը մերն է.-Վ.Մ.): Թուրքիայի ապագան Արևելքում է: Կովկասում բնակչության մեծ մասը մահ-

¹⁹ Национальный архив Грузии (այսուհետև՝ НАГ), ф. 1818, оп. 2, д. 249, л. 60.

²⁰ НАГ, ф. 1818, оп. 2, д. 249, л. 60.

մեղական են, նրանց մեջ քիչ չեն և թուրքերը: Մինչև Չինաստան ձգվում են տարածքներ, որոնք առանց ընդմիջման բնակեցված են թյուրքական ցեղերով: Իսկ Հյուսիսային Կովկասում ապրում են այլ ցեղեր, որոնց հետ հույս ունեմ, մենք գերազանց համաձայնության կգանք: Այդ հողերի նկատմամբ նվաճողական ոչ մի նպատակ մենք չենք հետապնդում»²¹: «Новая жизнь» թերթի թղթակիցը Ջավիդ բեյին պատասխանում էր կոմս Ռեվենկոֆի գնահատականով, առ այն, որ Կարսի, Բաթումի գրավումով Գերմանիայի առջև բացվում է Կ. Պոլսի վրայով Բեռլինից մինչև Պարսկաստան, Աֆղանստան ու Հնդկաստան ճանապարհը²²:

Ս.-դ. մենշևիկ Ա.Տ. Արկումեդը (Գ. Ղաբաջյան) իր կուսակցության առաջնորդներից Ա. Չխենկելուն «առանձնահատուկ խաղաղասիրական տրամադրության» համար քննադատելով եզրակացնում էր, թե «մեր ներկայ ահռելի մոմենտին, երբ թշնամին սպառնում է Բաթումից յետոյ Կովկասի մայրաքաղաքին (Թիֆլիսը նկատի ունի – Վ.Մ.), հաւանօրէն կառավարութեան նոր կրիզիս տեղի կունենայ»²³:

Ավելի վաղ՝ 1918 թ. փետրվարին, Արկումեդը վեր հանելով Թուրքիայի ծրագրերի իրականացման հարցում Գերմանիայի գործոնը՝ գրում էր. «Թուրքիային այժմ թն ու թիկունք կարող է տալ տեղի ունեցած հաշտության պայմանագիրը նա ունի մի այնպիսի պաշտպան վամպիր, որի ժանիքների տակն է գտնվում այժմ կիսամեռ Ռուսաստանը շնորհիվ Պետրոգրադի իշխանության»²⁴: Մենշևիկ Արկումեդը վկայում

²¹ ՀԱԳ, ֆ. 1818, օպ. 2, ժ. 249, լ. 60.

²² Տե՛ս ՀԱԳ, ֆ. 1818, օպ. 2, ժ. 249, լ. 60:

²³ «Պայքար», 1918, Թիֆլիս, 7 ապրիլի, թիվ 74:

²⁴ «Պայքար», 1918, Թիֆլիս, 16 փետրվարի, թիվ 33:

էր, որ «Գերմանական հաշտության 5-րդ պայմանը բառացի խմբագրված է այսպէս. «Ռուսաստանը կարողության չափ անելու է բոլորը, որպէսզի անմիջապէս Թուրքիային վերադարձվեն նրա Արևելյան Անատոլիայի սահմանները և ընդունում է թուրքական կապիտուլյացիայի վերացումը»²⁵»:

«Դավաճան կառավարության» կնքած Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրին Արկումեդն անդրադարձել է նաև իր «Անդրկովկասի վաճառումը» հոդվածում²⁶:

Ինչպէս հայտնի է, Տրապիզոնում թուրքական պատվիրակությունը գերմանական դիվանագետների անդրկովկասյան մասնակցության պարագայում պահանջում էր Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ճշգրիտ կատարում և անդրկովկասյան գորքերից Կարսի, Արդահանի ու Բաթումի անհապաղ ազատում: Միաժամանակ, թուրքերն ամեն կերպ ձգձգելով բանակցությունների ընթացքը՝ հաշտության վերջնական պայմանները կախման մեջ էին դնում անդրկովկասյան պատվիրակության կողմից Անդրկովկասի Հանրապետության էության, ձևի, քաղաքական ու վարչական կազմակերպման հստակ հռչակումից: Հակասությունն այն էր, որ եթե Անդրկովկասը շարունակում է պետական հարաբերությունների մեջ մնալ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, ապա նրա համար պարտադիր պետք է լիներ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի կատարումը. ինչն էլ ի վերջո հանգեցրեց Անդրկովկասի անկախության հռչակմանը:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ Բաթումի անկման նախօրեին, մարտի 31 (ապրիլի 13)-ին թուրքական կողմն անդր-

²⁵ «Պայքար», 1918, Թիֆլիս, 16 փետրվարի, թիվ 33:

²⁶ Տե՛ս «Պայքար» (Թիֆլիս), 21 փետրվարի, թիվ 37, 1918:

կովկասյան պատվիրակությունից պահանջեց հռչակել անկախություն²⁷:

«Թուրքը հասած է իր նպատակին,- ավելի ուշ գրում էր Սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցության տեսաբաններից Գերսամ Ահարոնյանը,- նախ պարտադրած էր Սեյմին խզումը Ռուսիայեն, ապա պարտադրած էր Սեյմին կազմալուծումը»²⁸:

Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ու Անդրկովկասի անկախացման համատեքստում հնչակյանների մյուս տեսաբան, «Երիտասարդ Հայաստան» թերթի խմբագիր Ս. Սապահ-Գյուլյանը ճանաչելով բոլշևիկյան կառավարությունը, գտնում էր, որ «մեր բխստը այս բռպէիս, իր առաջին փուլի մէջ, վճռում է Բրեստ-Լիտովսկիի մէջ»²⁹:

Բնութագրական է նաև այն հանգամանքը, երբ Ա. Չխենկելին համաձայնվեց Թուրքիայի հետ բանակցել արդեն Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի հիմքի վրա, և երբ Բաթումի հանձնումն արդեն իրականություն էր, Սեյմում սկսվել էր սրեր ճռճելու ժամանակավրեպ ցնծություն:

«Ահա թե ուր է մեր փրկութիւնը» հռովածում կատարվածին դիպուկ գնահատական է տալիս «Աշխատանք» թերթը՝ բացահայտելով Հայկական հարցում վրացական մենշնիզմի հետևողական քաղաքականությունը: Թերթը գրում էր «լիազոր Չխենկելին, առանց ուշադրութիւն դարձնելու իր շուրջը հեծող հայ մանեկէններու աղերսալի հայացքներուն՝ Կարսն ու Արդահանը տուած է Թուրքիային, իսկ Բաթում

²⁷ См. у Ставровский 1925, 23:

²⁸ Ահարոնեան 1964, 110:

²⁹ «Երիտասարդ Հայաստան» (Չիկագո), 23 փետրվարի, թիվ 78, 1918:

քաղաքը, Արդվինի գավառակը, Արդահանի հիւսիսային մասը «կը մնան մեզի...». սոցիալ-դեմոկրատ և Դաշնակցութեան նացիոնալիզմին այնքան հակառակորդ կոսակցութեան մը պարագլուխներէն եղող Չիւենկելին, տեսէ՛ք ինչքան մանրակրկիտ ու բծախնդիր է Վրաստանի սահմանագծի վերաբերմամբ, իսկ ատկէ դուրս՝ թուրքերը եթէ Ալեքսանդրապօլն ալ ուզէին կամ Երևանը, չեմ կարծեր, որ Վրաստանի ներկայացուցիչը առանձին ջանք գործ դնէր պաշտպանելու ատուր հակառակը»³⁰: Բացի գլխավոր հարցադրումից, կարևոր է տողերի արանքից զգուշորեն, բայց միանգամայն որոշակի հնչող միտքը «Վրաստան» հասկացության ու նրա սահմանների վերաբերյալ, այն էլ մարտ ամսին: Ստացվում է, որ անգամ Անդրկովկասն անկախ հռչակելուց և Կարսը հանձնելուց առաջ, ոչ միայն վրացական, այլև հայկական շրջանակներում դրվում էր ազգային պետությունների հնարավոր առաջացման գաղափարը: Եվ այս համատեքստում կատարյալ փարիսեցիություն է Ն. Ժորդանիայի անկեղծ թվացող խոստովանությունը, թե «Դեմոկրատիայի մեղքը նրանում է, որ նա ժամանակին բանակ չստեղծեց»³¹:

Քանի որ հայ դեմոկրատիան բանակ ուներ, թերևս նա նկատի ուներ վրացական բանակի անգործությունը. տվյալ դեպքում՝ միասնական պետության կազմում վերջինիս հանցավոր գործելակերպը:

1918 թ. դեկտեմբերի 17-ին, արդեն հայ-վրացական պատերազմի շրջանում, Ա. Չիւենկելին Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատիայի անունից նամակ է հղում Միջազգային սոցիա-

³⁰ «Աշխատանք» (Երևան), 31 մարտի, թիվ 91, 1918:

³¹ Жордания 1919, 91.

լիստական բյուրոյին:

Նորից գերագնահատելով վրացական մենշևիզմի ու Անդրկովկասի պրոլետարիատի դերը երկրամասի կառավարման և, հատկապես, քաղաքացիական պատերազմից զերծ պահելու մտացածին ու Եվրոպային ուղղված չափազանցված ուղերձների հարցում, Ա. Չխենկելին արդարացնում էր Մեյմի ստեղծումը, «Ռուսաստանի հետ քաղաքական հարաբերությունների կործանումը», Բրեստ չմեկնելը, Գերմանիայի փրկարար աջակցությունը, ռուսական բանակի «վտանգը» և, Անդրկովկասի ժողովուրդների համերաշխությունը խաթարող «հայ-թաթարական թշնամանքը»³²:

Այդ ամենը մեկ նպատակ էր հետապնդում՝ հիմնավորել Անդրկովկասի անջատումը բոլշևիկյան Ռուսաստանից:

Անօգնական է հնչում «Հորիզոն»-ի արձագանքը՝ «Համագործակցության անհրաժեշտությունը» խորագրով հոդվածում, որտեղ նաև պետություն ստեղծելու պահանջ էր դրվում. «Ո՞վ պիտի կերտե վերջին վայրկյանին մեր դժբախտ ժողովրդի բախտը,- ասվում էր այնտեղ,- ով պիտի գրե մեր չարատանջ ազգի հին սև պատմության վերջին էջը, կամ նոր պատմության առաջին լուսավառ գլուխը: Ո՞վ. **Չունինք կառավարություն, չունինք մեր պետական կազմը ու պատրաստ ապարատ, որին ուժ տանք, որին վստահենք, որին ապավինենք: Չունինք, բայց պետք է ստեղծենք: Պետք է ստեղծենք արագորեն, ուժերի տենդային լարումով, հուսահատական հնարագիտությամբ ու արվեստով**»³³ (ընդգծումը մերն է – Վ.Մ.):

³² Տե՛ս ԿԱԳ, ֆ. 1831, օր. 1, ձ. 6, լ. 1-2:

³³ «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 13 մարտի, թիվ 53, 1918:

Ռամկավար առաջնորդ Արտակ Դարբինյանը ևս կարծում էր, որ «Կովկասահայության հոգին թէև յոժար է պաշտպանելու թուրքերէն խլուած տաճկական Հայաստանը, բայց մարմինը տկար է»³⁴:

Համենայնդեպս, համընդհանուր անորոշության մեջ անգամ դրսևորվում էր գլխավոր հայկական քաղաքական ուժի՝ ՀՅԴ դիրքորոշումը 1918 թ. մարտի կեսերին, երբ թուրքական զորքերը վերագրվում էին առայժմ Արևմտյան Հայաստանը: Դա սեփական, հայկական կառավարության ստեղծման խնդիրն էր:

Միաժամանակ արմատական հարցադրումներով հանդես եկավ ՀՅԴ Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեի օրգան «Աշխատավոր» թերթը՝ «Գոնե՛ առաքինությիւն ունեցէ՛ք լռելու» հռովածում:

Դրանում Բաթումի «փառաւոր» անկման հետ կապված թերթը բացատրություն էր պահանջում մի շարք հակասական և անհասկանալի հարցերի վերաբերյալ. «1. Ինչը ստիպեց Ֆերիկ - Վեհիբ – Մեհմեդին մարտի 29-ին «խնդրել» Բաթումի բերդապետին դադարեցնել ռազմական գործողությունները, իսկ մարտի 30-ին վերջնագիր ներկայացնել, 2. Ինչից դրդուած և իբրև ո՞վ Չխենկելին իր կողմից «խնդրել է» բերդապետին դադարեցնել ռազմական գործողությունները, 3. Ջինադադարը կնքելիս ի նկատի առնուած է՞ր ֆրոնտի ընդհանուր դրութիւնը, մասնաւորապէս Ղարսի կացութիւնը: Ի նկատի առնուած էր գոնե՛ կովկասեան մեր զօրքերի ընդհանուր հրամանատարի կամ շտաբի կարծիքը, թե ո՞չ, 4. Եթե ոչ, ապա ո՞վ և ե՞րբ էր լիազօրել Չխենկելիին իր «խնդիրներով»

³⁴ Դարբինյան 2003, 221:

միջամտել ռազմական գործողություններին, կարգադրել դադարեցնել կռիւը և կամ յանձնել բերդը, 5. Ո՞րոնք են այն «լուրջ նկատառումները», որոնք ստիպել են պատւիրակութեան նախագահին կարգադրել «ինքնակամ պարպել Բաթումի բերդը»...»³⁵:

Թերթը հարցեր էր ուղղում նաև Կարսի հանձնման կապակցությամբ. «1. Ինչի՞ց ստիպւած և ո՞ւմ անունից, ումնի՞ց լիազօրւած, ո՞ւմ հետ խորհրդակցելուց յետոյ մինիստր-նախագահը անմիջապէս կարգադրեց ընդունել թուրքերի պայմանները, 2. Այդ պայմանները ընդունելիս նախօրոք հարցւած էր գէն. Նազարբեկեանի ու Ղարսի բերդապետի կարծիքը և եթե ոչ ինչո՞ւ, 3. Եւ դարձեալ նոյն հարցը՝ ո՞վ և ե՞րբ է լիազօրել, և կամ որ երկրում է ընդունւած, որ կառավարութեան (այն էլ դեռ գոյութիւն չունեցող) նախագահը միջամտէ և տնօրինէ ռազմական խնդիրները առանց որևէ մէկի կարծիքն հարցնելու, 4. Մի՞թե վախենում էիք, որ թրքերի «մի քիչ վաղաժամ» յարձակումը մեր զօրքերը չը կարողանային կասեցնել, փաստորէն այսպէս էլ եղել է և ձեզ համար իզուր «թիրիմացութիւնների» դուռը կը բանային»³⁶:

Մեկ անգամ ևս դառնալով Անդրկովկասի անկախության հռչակմանը, արձանագրենք վրացական մենշևիկզմի առաջնորդ Ն. Ժորդանիայի հիմնավորումը: Այն պաշտոնապէս հինչեց 1918 թ. ապրիլի 13-ին բանվորների, զինվորների և գյուղացիների ու բանվորների և զինվորների պատգամավորների խորհուրդների գործադիր կոմիտէի երկրամասային կենտրոնի միացյալ նիստում ընդունված բանաձևում: Այն է՝ «Անդր-

³⁵ «Աշխատավոր» (Թիֆլիս), 16 մայիսի, թիվ 45, 1918:

³⁶ «Աշխատավոր» (Թիֆլիս), 16 մայիսի, թիվ 45, 1918:

կովկասի անկախության հռչակումը, որն իրականացվեց Անդրկովկասի ողջ բնակչության իրավագոր ներկայացուցչության՝ Սեյմի կողմից, ճանաչել որպես պատմականորեն անհրաժեշտ ակտ և ամբողջ երկրի համար ստեղծված ռազմական ու քաղաքական դրությունից դուրս գալու միակ ելք, որը բխում է ինքնուրույն գոյության պաշտպանության անհրաժեշտությունից՝ ինչպես հարավից սպառնացող իմպերալիզմի, այնպես էլ հյուսիսի ամենագործուն անարխիզմի դեմ»³⁷:

Հարկ է անդրադառնալ նաև Թիֆլիսի բանվորների և զինվորների պատգամավորների խորհրդի գործադիր կոմիտեի ապրիլի 11-ի նիստում հնչած կարևոր հարցադրումներին: Այդ նիստում Ն. Ժորդանիայի ելույթը հիմնականում խարսխված էր թուրքական արշավանքի, Թուրքիա-Անդրկովկաս, Անդրկովկաս-Խորհրդային Ռուսաստան հարաբերությունների հանգույցի վրա: Ն. Ժորդանիան նախ մտահոգություն էր հայտնում, որ չնայած Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրին, ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ Գերմանիայի մոտ պահպանվում էր առաջ շարժվելու նպատակը և այն, որ Թուրքիայի ու նրա դաշնակիցների հետագա քայլերն Անդրկովկասի նկատմամբ պայմանավորված էին նրան կողմից անկախության նախնական ձևակերպմամբ:

Ն. Ժորդանիան, դարձյալ զուտ վրացական շահերից ելնելով նշում էր, որ այդ տեղեկությունները ստանալով, երկրամասային կոմիտեն սկսեց Թուրքիայի դեմ պայքարի հարցում դաշնակիցներ որոնել, որպիսիք ստեղծված իրավիճակում հանդիսանում էին ցենտրոֆլուտը՝ Բաթումի Սևծովյան

³⁷ Жордания 1919, 93.

նավատորմիդը, ռուսական կենտրոնական կառավարությունը՝ Ժողկոմխորհը և Հյուսիսային Կովկասը՝ հակախորհրդային կառավարությունները:

Պարզվում է, որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի համատեքստում ցենտրոֆլուտն առանց Գերմանիայի թույլտվության իրավունք չունեի իրականացնելու ոչ մի գործողություն, չնայած որ չէր ընդունել այդ պայմանագիրը: Ինչ վերաբերում էր Խորհրդային Ռուսաստանին, ապա Ժողկոմխորհն Անդրկովկասին առաջարկում էր ճանաչել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, միաժամանակ պնդելով, որ այդ քայլը ևս չի կանգնեցնի թուրքերի առաջխաղացումը, ինչպես չէր կանգնեցրել Գերմանիայի հարձակումը: Եթե Անդրկովկասը ճանաչեր Ժողկոմխորհի իշխանությունը, ապա վերջինս պարտավորվում էր Թուրքիայի կողմից Բրեստի պայմանագիրը խախտելու դեպքում Գերմանիային դիվանագիտական բողոք ուղարկել³⁸:

Ն. Ժորդանիայի, այն է՝ վրացական մենշևիզմի դիրքորոշումը մի շարք էական հակասություններ էր պարունակում: Նախ՝ դրսում դաշնակիցներ որոնելու փոխարեն՝ իրավական առումով և փաստորեն «դաշնակիցներ» կային Անդրկովկասյան Սեյմի ապա նաև անկախ հանրապետության կազմում: Ավելին, դաշնակիցներից հայերը ուժերի գերլարման ճանապարհով փորձում էին պաշտպանել Կովկասյան ռազմաճակատը ու հիմա էլ Արևելյան Հայաստանը: Անդրկովկասյան սեյմն ու կառավարությունը պարտավոր էին կովել ու կասեցնել թուրքական առաջխաղացումը դեպի Անդրկովկաս:

³⁸ См. у Жордания 1919, 88:

Երկրորդ, կարևոր է Ն. Ժորդանիայի ելույթի Ռուսաստանին վերաբերող այն հատվածը, ըստ որի եթե անգամ Անդրկովկասը ճանաչի Բրեստ–Լիտովսկի պայմանները միևնույն է, դա չի կանգնեցնի թուրքական արշավանքը: Այս հանգամանքը, դուրս է մնացել խորհրդահայ պատմագիտության ուշադրությունից: Հարց է առաջանում եթե Անդրկովկասի մասով Բրեստ–Լիտովսկը որոշիչ դեր չէր կատարելու, ապա մասնավորապես հայկական տարածքները՝ Կարսը, Արդահանը ու «վրացական» Բաթումը ինչո՞ւ էին բռնակցվում:

Եվ, երրորդ, թերևս ամենաարդիականն այդ պահին՝ խորհրդային իշխանությունը չճանաչող Անդրկովկասը, հատկապես վրացական մենշևիզմն ու Ն. Ժորդանիան, ինչո՞ւ և ինչպե՞ս էին դիմում կենտրոնի բոլշևիկների աջակցությանն ու ինչո՞ւ չէին դիմում Բաքվի կոմունայի օգնությանը: Չէ՞ որ, հիմնվելով 1917 թ. բոլշևիկյան կուսակցության 7–րդ՝ ապրիլյան կոնֆերանսի որոշման վրա, ըստ որի «ազգերի տարանջատման իրավունքի հարցն անթույլատրելի է շփոթել այս կամ այն ազգի տարանջատման նպատակահարմարության հարցի հետ այս կամ այն պահին և կուսակցությունը պետք է վճռի յուրաքանչյուր դեպքում միանգամայն յուրովի»³⁹, անդրկովկասյան բոլշևիկները դեմ էին ինչպես Անդրկովկասի տարանջատմանը Ռուսաստանից, այնպես էլ նրա տրոհմանը տեղի ազգությունների միջև: Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունն ի տարբերություն Ֆինլանդիայի և Ուկրաինայի ճանաչման, մերժում էր Անդրկովկասի անկախության գաղափարը՝ դա հիմնավորելով Բաքվում ու Աբ-

³⁹ Жордания 1919, 88.

խազիայում խորհրդային իշխանության գոյությամբ⁴⁰:

Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասի կառավարության ու Սեյմի խմբակցությունների միացյալ նիստում մենշևիկյան խմբակցությունը դեմ է արտահայտվում թուրքական վերջնագրին: Ստեղծված իրավիճակում մահմեդական բոլոր խմբակցությունները հայտարարում են կառավարության կազմից դուրս գալու մասին: Ակնհայտ էր, որ նրանք դուրս կգան նաև Սեյմի կազմից և կհայտարարեն Ադրբեջանի անկախությունը⁴¹: «Մեր և մահմեդականների միջև եղբայրասպան պատերազմը դառնում է անխուսափելի, – հայտարարում էր Ն. Ժորդանիան, – մեզ հայտնի դարձավ, որ դա անխուսափելիորեն կապվում է թուրքական արշավանքի հետ և թուրքերն անպայման կօգտագործեն մեր հակասությունները: Ստացվել են տեղեկություններ այն մասին, որ թուրքերը ու հնարավոր է նաև տեղական թաթարներն Ախալցխայի շրջանում գրավում են ռազմավարական կետերը: Ընդհանրապես, մահմեդական բնակչությունը ծայրահեղ անհանգիստ է, ուստի և թիկունքում հնարավոր են լուրջ բարդացումներ»⁴²: Ն. Ժորդանիան դրանով էր բացատրում Տրապիզոնի բանակցությունների ընթացքում Սեյմի պատվիրակության «փորձարկումները» և հայտնի զիջումները, որոնք հիմնականում վերաբերում էին Կովկասյան ռազմաճակատի, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի տարածքները թուրքերին զիջելուն: Սրան էլ հետևում է Անդրկովկասի անկախության հռչակումը և նոր կառավարության ձևավո-

⁴⁰ Տե՛ս Մաիլյան 2008, 34-35:

⁴¹ Տե՛ս Жордания 1919, 89:

⁴² Жордания 1919, 89.

րումը: Մահմեդականության ակտիվացումը նկատի ունենալով, մենշևիկյան «Ծօթճա» (Պայքար) թերթը նշում էր. «Ե. Գեգեչկորու կաբինետի հեռացումն ու Ա. Չխենկելու կողմից վերջինիս ղեկավարումը, որը ստորագրել է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, նշանակում է «Մուսավաթ» կուսակցության և մյուս ազգայնական տարրերի խոշոր հաղթանակ»⁴³:

Ստացվում է հետևյալ պատկերը. նախ՝ 1918 թ. մարտի առաջին տասնօրյակից սկսած թե՛ վրացական մենշևիկմի և թե՛ ՀՅԴ շրջանակներում ակտիվորեն բարձրացվում էր անկախ պետություն ունենալու գաղափարը, ապա և՛ ապրիլի առաջին տասնօրյակից հետո, երբ Ա. Չխենկելին ու վրացական մենշևիկները դեռ նոր էին Կարսը հանձնել թուրքերին ու հռչակել Անդրկովկասի անկախությունը, մենշևիկների թելադրանքով, չգիտես ինչու առաջինը անկախություն պետք է հռչակեր «Ադրբեջանը»: Անհասկանալի է նաև այն, որ «Ադրբեջան» եզրույթը համարձակ առաջադրում էին հենց վրացական մենշևիկները, որոնք ավելի վաղ Գերմանիայի հետ սկսել էին Վրաստանի անկախանալու շուրջ բանակցություններ:

Գերմանիայի դերակատարության հիմնահարցի գիտակ Ա. Հայրունին կարծում է, որ երբ Տրապիզոնում թուրքերը Սեյմին փորձում էին պարտադրել Բրեստի պայմանագրի Անդրկովկասին վերաբերող հոդվածը, Գերմանիան իր մտահոգությունն էր հայտնում Սեյմի, այդ թվում և ի դեմս ՀՅԴ խմբակցության՝ հայկական կողմի ընդդիմության հանդեպ: Անընդունելի էին համարվում, մի կողմից, Թուրքիայի դեմ պատերազմելու, իսկ մյուս կողմից՝ անգլիացիների կամ որևէ

⁴³ Аркомед 1923, 68.

այլ երրորդ ուժի աջակցությանն ապավինելու հայկական շրջաններում ի հայտ եկող կոչերը: Տարածաշրջանում «խաղաղ իրադրության» ստեղծման համար Գերմանիան անհրաժեշտ էր համարում, որ հայերը հրաժարվեն ընդդիմության փորձից, անկախության ձգտումներից, որոնց «անհուսալիությունը այժմ ստիպված են գիտակցել», և ընդառաջ են թուրքերի կողմից առաջարկվող հաշտությանը⁴⁴:

Ա. Հայրունին համոզված է, որ Գերմանիան մտադիր չէր հայերի նկատմամբ թուրքական կամայականություններն ու վայրագությունները զենքի ուժով արգելել, բայց և չէր էլ կարող ծայրահեղ հաշտվողական կեցվածք որդեգրել: Իսկապես, թուրքերի կողմից Կարսը, Արդահանը և Բաթումը գրավվելուց հետո Գերմանիան լրջորեն անհանգստացավ:

Միաժամանակ, ստեղծված իրավիճակում Գերմանիային և Օսմանյան Թուրքիային մերձեցնում էր հրատապ մեկ այլ աշխարհաքաղաքական խնդիր՝ Փոքր Մերձավոր Արևելքում, մասնավորապես Իրանական Ատրպատականում Անգլիայի ակտիվացման կանխումը:

Եզրակացություններ

1918 թ. մարտից թուրքական շարունակվող արշավանքի և զուգահեռ ընթացող Տրապիզոնի ու Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների ընթացքում, Անդրկովկասյան սեյմի քաղաքական ղեկավարության, հայկական ազդեցիկ կուսակցությունների միջավայրում արմատավորվում էր գերմանա-թուրքական քաղաքական կողմնորոշման որդեգրմամբ ինչպես Անդրկովկասի, այնպես էլ անկախ ազգային հանրապե-

⁴⁴ Տե՛ս Հայրունի 2013, 8, 13:

տությունների ստեղծման գաղափարը: Այդ ողջ գործընթացն ուղղորդվում էր Օսմանյան Թուրքիայի և Գերմանիայի կողմից և հետապնդում էր առայժմ մեկ գերնպատակ՝ Անդրկովկասն անջատել Խորհրդային Ռուսաստանից:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ահարոնյան Գերսամ 1964, Մեծ երազի ճամբուն վրայ, Պէյրուք, «Ատլաս», 224 էջ:

«Աշխատանք» (Երևան), 31 մարտի, թիվ 91, 1918:

«Աշխատավոր» (Թիֆլիս), 25 մարտի, թիվ 31, 1918: 16 մայիսի, թիվ 45, 1918:

«Արև» (Բաքու), 3 փետրվարի, թիվ 26, 1918:

Դարբինյան Ա. 2003, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, Երևան, Հրատ., «Ազգ» օր., 389 էջ:

Հայրունի Ա. 2013, Հայկական խնդիրը Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության մեջ, 1918 թվականին, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 192 էջ:

«Երիտասարդ Հայաստան» (Չիկագո), 23 փետրվարի, թիվ 78, 1918:

«Հորիզոն» (Թիֆլիս), 24 մայիսի, թիվ 97, 1918,:

Մահլյան Բ. 2008, Արխագիայի կարգավիճակի հարցը 1917-1921 թթ., Երևան, «Լուսակն», 195 էջ:

«Պայքար», (Թիֆլիս), 16 փետրվարի, թիվ 33, 1918 :21 փետրվարի, թիվ 37, 1918: 7 ապրիլի, թիվ 74, 1918:

Авалов З. 1924, Независимость Грузии в международной политике, 1918-1921 гг., Воспоминания, Очерки, Париж, Б.и., 318 с.

Аркомед С.Т. 1923, Материалы по истории отделения Закавказья от России, Тифлис, “Красная книга”, 85 с.

Воровский В.В. 1933, Сочинения, т. 3, Москва, “Печатный двор”, , 425 с.

Генерал-майор Денстервиль 1925, Британский империализм в Баку и Персии, 1917-1918, Воспоминания, Тифлис, “Советский Кавказ”, 281 с.

Деникин А.И. 1991, Очерки русской смуты, Москва, “Мысль”, 205 с.

Жордания Н.Н. 1919, За два года. Доклады и речи, Тифлис, Изд. исторической комиссии, 224 с., Н.К. Совета раб. деп. Г. Тифлиса.

Молот” (Тифлис), 25 февраля, N 40, 1918.

Мустафа Кемаль 1929, Путь Новой Турции, 1919-1927, т. 1, Предисловие, Москва, “Литиздат”, 480 с.

Национальный архив Грузии (այսուհետև՝ НАГ), ֆ. 1818, օպ. 2, Ժ. 249, Լ. 60:

Ставропольский Ал. 1925, Закавказье после октября, Москва, Госиздательство, 120 с.

Ваан Г. Меликян, *Институт истории НАН РА, д.и.н., профессор*, Активизация идеи о вероятном создании независимых государств в контексте Брест-Литовского договора.

Резюме

С марта 1918 года в условиях турецкого нашествия на Закавказье и проходивших переговоров в Трапизоне, а затем и в Батуми, в кругах политического руководства Закавказского сейма, армянских влиятельных партий укоренилась идея создания как независимого Закавказья, так и национальных государств. Весь этот процесс руководствовался со стороны Османской Турции и Германии и преследовал пока-что одну сверхзадачу – отторгнуть Закавказье от Советской России.

Противоречье заключались в том, что “единое” Закавказье продолжая оставаться в определенных политических отношениях с большевистской Россией, должно было исполнять условия Брест-Литовского договора. В конечном итоге именно этот фактор и привел к провозглашению независимого Закавказья.

Ключевые слова: Брест-Литовск, Сейм, С. Сапах-Гюлян, А. Чхенкели, Аркомед, Н. Жордания, Германия.

Vahan H. Melikyan, *Institute of History of the NAS RA, Dr. of Sci. in History, Professor*, Activation of the idea of the possible creation of independent states in the context of the Brest-Litovsk Treaty.

Summary

Since March 1918, in the conditions of the Turkish invasion in Transcaucasia and the negotiations taking place in Trabizon, and then in

Batumi, the idea of creating both an independent Transcaucasia and national states took root in the circles of the political leadership of the Transcaucasian Seim and Armenian influential parties. This whole process was guided by Ottoman Turkey and Germany and pursued for the time being one super-task – to tear the Transcaucasus away from Soviet Russia.

The contradiction consisted in the fact that the “united” Transcaucasia, while continuing to remain in certain political relations with Bolshevik Russia, had to fulfill the conditions of the Brest-Litovsk Treaty. Ultimately, it was this factor that led to the proclamation of an independent Transcaucasus.

Key words: Brest-Litovsk, Seim, S. Sapakh-Gyulyan, A. Chkhenkeli, Arkomed, N. Zhordania, Germany.